

Az utóbbi néhány évben érezhetően megélenkült a szakmai érdeklődés Molnár Ferenc utolsó nagyobb szabású műve, az Amerikai Egyesült Államokban *Companion in Exile* címen 1950-ben,² Magyarországon pedig *Útitárs a száműzetésben* címen 1958-ban megjelent regény iránt.³

A Magyar Irodalomtörté-

neti Társaság 2021-es Molnár-konferenciáján két, egymástól igencsak eltérő irányból közelítő előadás foglalkozott a művel, a belőlük készült tanulmányok a 2022-es konferenciakötetben is megjelentek.⁴ Egy 2023-as interjúból pedig az derül ki, hogy Kádár Judit az Eötvös Loránd Tudományegyetem ösztöndíjának jóvoltából New Yorkban tanulmányozta a könyv kéziratváltozatait,⁵ amelyeknek a lelőhelye eddig is közismert volt, szakszerű feldolgozásuk és értelmezésük azonban mind ez ideig várat magára. Jelen tanulmányban magam is hivatkozom a New York Public Library színházi osztályán (Billy Rose Theatre Division) található dokumentumokra, amelyek egy részét, bár személyesen nem állt módomban megtekinteni, szkennelt formában a rendelkezésemre bocsátotta egy New Yorkban élő ismerősöm, Erdei Szabolcs – akinek ez úton is szeretném megköszönni az önzetlen segítségét.

Ugyancsak viszonylag friss fejlemény a regénnyel kapcsolatban, hogy 2023 márciusában egy amerikai online aukción feltűnt az a kéziratgyűttes, amely a *Companion in Exile*-hoz kapcsolódó szövegeket tartalmaz (tudatosan nem használom a magyar címet, hiszen az bizonyíthatóan nem Molnártól, hanem az angol változatot magyarra „visszafordító” Stella Adorjántól származik), és amely rövidesen Budapesten válik hozzáférhetővé a kutatók számára. A javarészt autográf, kisebb részben gépirásos jegyzetek a regényt angol nyelvre ültető fordító, Barrows Mussey hagyatékából kerültek a ritka könyvek és kéziratok gyűjtésével és árvezetésével foglalkozó Mark Funke üzletébe, amely a kaliforniai Mill Valley-ben működik. A meghirdetett tételre az író szintén Kaliforniában élő dédunokája, Lukin Gábor figyelt fel, akinek a közvetítésével (és a Los Angeles-i magyar főkonzulátus bevonásával) a

Reichert Gábor 65

EGY NYELV NÉLKÜLI REGÉNY?

Molnár Ferenc *Companion
in Exile* című műve a kézirat-
változatok tükrében¹

dokumentumok 2023 májusában a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába kerültek. A vételár kifizetését a múzeum gyűjteményezési keretén felül Molnár Ferenc leszármazottainak anyagi támogatása tette lehetővé.⁶ A családtagok és az intézmény jóváhagyásával 2023. május 23-án és 24-én, a restaurálás megkezdése előtt tanulmányozhattam a frissen „hazakerült” kéziratgyűttest, a dolgozatban az ekkor szerzett benyomásaimra is hagyatkozom.

Meglátásom szerint kulcsfontosságú feladat a Mussey-hagyatékából előkerült anyag és a New York-i kéziratváltozatok minden részletre kiterjedő összevetése – amelyre, nem lévén „hivatásos” Molnár-szakértő, ebben a tanulmányban nem vállalkozom, mindössze néhány példa segítségével szeretném érzékeltetni, hogy rendkívül tanulságos szövegkorpusról van szó. A *Companion in Exile* ismert kéziratváltozatainak vizsgálata ugyanis jobb rálátást adhat a mű rendkívül szövevényes – hovatovább egyedülállóan nevezhető – keletkezés-történetére, amelyről eddig csak részleges információkkal rendelkezünk. Györgyey Klára monográfiája szerint Molnár Ferenc és Barrows Mussey közös munkája a következőképpen zajlott: „A szerző magyarul írt, aztán kétnaponta németül felolvasta az elkészült anyagot egy kétnyelvű amerikainak, Barrows Mussey-nak, aki ott helyben, mondatról mondatra, angolra fordította.”⁷ Ebből következően az először 1950-ben, angol nyelven publikált regény nem rendelkezik fizikai formában létező, Molnár által írt autentikus kézirattal, hiszen a végleges és nyilvánosság elé bocsátott angol szöveg kéziratát nem saját maga hozta létre. És, mint látni fogjuk, a helyzet ennél is sokkal bonyolultabb.

A regény létrejöttének visszakövetése a filológiai következtetések levonása mellett Molnár kései prózapoétikájával és munkamódszerével kapcsolatban is új felismerésekhez vezethet, amit az alábbiakban szintén igyekszem példákkal igazolni. Gondolatmenetem két központi állítás köré épül. 1.: Molnár Ferenc utolsó regényének nincs, mert *nem is lehet* teljes kézírata – a szöveg keletkezésének speciális módja ugyanis eleve lehetetlenné teszi egy stabil alapszöveg létrejöttét. 2.: Ezzel összefüggésben az a kijelentés is megkockáztatható, hogy a *Companion in Exile* „nyelv nélküli” regény, vagy talán pontosabb úgy fogalmazni: a kéziratváltozatok nagy részének ismeretében sem mondható meg egyértelműen, hogy *milyen nyelven* keletkezett. Hiszen bármelyik fordítás olvasói egy három nyelven (az angol és a magyar mellett a közvetítőként használt németül), olykor pedig ezek keverékén zajló egyeztetési folyamat révén előállt, majd egy fordító által egy nyelvűvé tett szöveggel szembesülnek.

Az 1958-as, Stella Adorján-féle magyar fordítás Barrows Mussey angol szövegén alapszik, tehát ez utóbbit fogom *végleges változat*ként említeni a továbbiakban. Stella sok szempontból problematikus fordítását csak tájékoztató jelleggel, a vizsgált szöveghelyekhez tartozó lábjegyzetekben idézem.

A keletkezéstörténet (legalább megközelítőleg) pontos rekonstruálásához érdemes kronologikus rendben haladnunk. A mű Bartha Wandának, Molnár Ferenc titkárának és barátjának állít emléket, akire holtan ta- 67
láltak rá 1947. augusztus 27-éről 28-ára virradóra a New York-i The Plaza Hotel 15. emeletén lévő szobájában (ahol 1940 májusa óta élt, hét emelettel Molnár lakosztálya fölött). Korábbi tanulmányomban bővebben is foglalkoztam Molnár és Bartha pletykákkal övezett kapcsolatával, valamint a 39 éves korában váratlanul elhunyt nő halálának rejtélyes körülményeivel.⁸ Ezek újbóli ismertetésétől ezúttal eltekintek, szót kell azonban ejtenem arról a nemrég megtalált dokumentumról, amely alapján valószínűnek tűnik, hogy Bartha Wanda – az eddig tényszerűen nem igazolt szóbeszédnek megfelelően – öngyilkosságot követett el. A közelmúltban előkerült orvosszakértői jelentés említést tesz egy jegyzetfüzetről, amelyet az ágyhoz közeli asztalon találtak a kitérő hatóságok: „On a pad is written in Hungarian the following (translation made by friends): »I am tired. Let me sleep.«”⁹ Molnár regénye, bár az első fejezetben részletesen leírja a holttest megtalálását követő nap eseményeit, nem említ búcsúlevelet, vagy azt, hogy az önkezűségnek akár csak a gyanúja is felmerült volna. A szöveget vizsgálva érdemes felhívni a figyelmet az alapvető ellentmondásra az írást kiváltó esemény fontos részleteinek elhallgatása és az elbeszélő által rendszeresen hangsúlyozott őszinte kitérő között – ez annak ellenére is szembevetendő, hogy a narrátor értelemszerűen nem azonosítható az életrajzi szerzővel. Az „őszinteség fikcióját” érzékeltető példaként álljon itt az előszó egyik bekezdése:

„This book is in fact what I call it on the title page: notes for an autobiography. It may well be so alarmingly frank, so excessively detailed – down to trifles that for others will verge on sheer boredom – that it will prove one of the numerous mistakes in my life. It is the outcome of an idea that I have always found repugnant, but that has by now, surprisingly, grown into an urge, nay a compulsion: to violate my own privacy.”¹⁰

Az 1950-ben publikált angol fordítás záró mondatának tanúsága szerint Molnár nem sokkal Bartha Wanda halála után kezdett bele a vele kapcsolatos visszaemlékezéseinek megírásába, és megszakításokkal nagyjából egy év alatt végzett a munkával: „And so end these chapters of my autobiographical notes, which I began to write in the autumn of 1947, and wrote, with interruptions, up to the fall of 1948.”¹¹ Az NYPL-ben található egyik magyar

kéziratváltozat megerősíteni látszik a kezdő dátumot, a nemrég a PIM-be került anyag alapján viszont nyilvánvaló, hogy Molnár még 1949-ben is hosszú betoldásokat illesztett a készülőben lévő Mussey-féle fordításba (immár nem magyarul, hanem angolul és/vagy németül), tehát a kézirat 1948 őszi 68 lezárásáról szóló állítás biztosan nem fedi a valóságot.

A mindvégig a regény és az önéletírás határán egyensúlyozó mű egyik legfontosabb poétikai eszköze a „keletkezően lévő szöveg” fikciójának folyamatos fenntartása – ezt az állítást akkor is igaznak vélem, ha a műben említett dátumok történetesen megfelelnek a valóságnak –, ennek részeként az elbeszélő időről időre jelzi, hogy az aktuális sorokat épp mikor veti papírra. Néhány példa erre az eljárásra:

„[...] I am still (Spring of 1948) – least so I think – in a reasonably normal state of mind, I have seemed to notice in myself the first symptoms of a gradual decline in my own nervous condition since the twenty-eighth of August, 1947; it started on that day, and has kept growing ever since.”¹²

„Today, as I write these lines (November 22, 1947), I envy him again – or still.”¹³

„On the day I look over these lines, April 1, 1948, I read in the New York Post that there are not only people like me, but also people who believe it possible for someone in show business not to be susceptible to publicity.”¹⁴

„Today, ten days later (January 25, 1948), I have reread the surviving pages.”¹⁵

A folyamatos időpontjelölések azt sugallják, hogy a szöveg szinte kigördült a fájdalomt kibeszélni vágyó Molnár Ferenc keze alól, a hozzáférhető kéziratváltozatok azonban ennél jóval tudatosabb írói magatartásra utalnak (bár Molnár valóban hamar lejegyezte a regény legkorábbi változatait). A mű fejlődésének nyomon követése érdekében először röviden ismertetem a New Yorkban található, a szerző által befejezett, de a publikált szöveghez képest mindenképpen hiányos kéziratváltozatokat. Fontos hangsúlyozni, hogy az alábbiakban bemutatottnál jóval bővebb anyag található az NYPL színházi osztályán a *Companion in Exile*-hoz kapcsolódóan.¹⁶ Ezen belül most kizárólag a magyar nyelvű, Molnár által lezárt kéziratvariánsokkal foglalkozom. A magyar változatok és a New York-i hagyatékrészben szintén megtalálható angol nyelvű (Mussey-féle) fordítás kéziratának, valamint az angol, német és magyar nyelvű kiegészítéseknek a teljeskörű elemzése és összevetése véleményem szerint csak a szinoptikus kritikai kiadás eszköztárával lenne maradéktalanul megvalósítható.

1. variáns (1947. ősz – 1948. február 3.)

Az autográf kézirat címlapján „1948. January 31.” időpontjelölés olvasható, de az első szövegoldal bal felső sarkában egy bekeretezett megjegyzés pontosítja a keletkezési dátumot: „1947 októberében kezdtem írni. 69 Folytattam novemberben és most, 1948 januárjában. (A VI. fejezetet január 31-ikén írtam.)” Az írásképp jól mutatja ennek a korai variánsnak a kiforratlanságát: nagyon nehéz eligazodni a betoldásokkal tűzdelt oldalakon, ugyanakkor az is látható, hogy már ekkor több fejezet elkészült a Mussey-féle fordítás alapjául szolgáló szövegből. A műnek ekkor még nincs végleges címe, munkacímként a „Threnody” (‘gyászének’) szó szerepel a címodalban, illetve a később véglegessé váló alcím (*Notes for an Autobiography*) korai variánsai már itt is megtalálhatóak („A/One Chapter of Autobiography”, illetve „A Chapter of Self-Biography”, harmadik ötletként pedig: „Dialogues with My Friend after her Death”).

Az összesen 67 számozott oldalt tartalmazó kézirat 10 fejezetből áll (a végleges szöveg három terjedelmes fejezettel hosszabb lesz), az utolsó nagyobb egység már itt is a *Night Nurse* című (a 2. variánsban *Az ápolónő* átmeneti címen lejegyzett) színdarabkezdemény, akárcsak a két évvel később publikált végleges változatban. Az utolsó oldalon újabb, bekarikázott időpontjelölés található: „Ezt a verziót befejeztem 1948 február 3-ikán. Ezt az egész munkát írtam 1947 szeptemberétől 1948 februárig.”

A kézirat szinte teljes egészében magyar nyelvű, de jól megfigyelhetőek benne az emigráns nyelvhasználatra jellemző kevert nyelvi megoldások (például a 7. kéziratoldalon: „A Funeral Homeban már nem láttam egészen tisztán a történeteket”, vagy egy oldallal később: „Attól féltem, hogy a nagy traffic-jamben mögöttünk jön valahol [ti. Wanda], és így én nem kísérem, hanem vezetem a temetőbe.”). Érdeklenség, hogy már az első fejezet magyar nyelvű nyitómondata is angol betoldást tartalmaz: „Wanda meghalt [betoldás: and so my one/only little light has gone out] 1947 augusztus 27-ikén vagy 28-ikán.” Az 1950-es angol fordítás láthatóan követi – és finomítja – ezt a nyelvi szerkezetet: „Wanda died – my one light went out – on the twenty-seventh or twenty-eighth of August 1947 in New York.”¹⁷ Valószínűsíthetjük, hogy Molnár eleve angol megjelenéssel számolt, ezért a magyar kéziratra a nagyobb nyelvi biztonságérzet miatt, mintegy a speciális fordítási folyamathoz használt vázlatként volt szüksége – de ahol konkrét elképzelése volt a majdani angol szöveget illetően, ott már a keletkezési fázisban leírta a saját verzióját. Ezt támasztják alá (az angol címadás mellett) az elszórva már ebben a változatban is megtalálható fordítási javaslatok, például a 4. oldalon Wanda jellemzésénél: „Középmagasságú

[beszúrva: slim, frail, slight], szinte sovány, igen karcsú, arányos volt, há-
tározottan kislányos benyomást keltett.” (A végleges angol fordításban: „She
was of medium height, slim and fragile-looking. She made a definitely girlish
impression, not only on me but on everyone.”¹⁸) Az ehhez hasonló
70 szöveghelyek a második kéziratváltozatra még inkább jellemzőek.

2. variáns (1948. február 3. – február 7.)

Az ugyancsak autográf, még mindig rengeteg betoldással és javítással bo-
nyolított 2. variáns első oldalán is található időpontjelölés: „Elkezdtem ezt
a verziót írni (és később folyton változtatgatni): 1948. február 3-ikán.”
Az előzőnél jóval hosszabb, 120 számozott oldalt tartalmazó kézirat utolsó
oldalán pedig ez áll: „(Az első verzió) Befejezve 1948 február 7-ikén.” Nem
egyértelmű, hogy az „és később folyton változtatgatni”, illetve az „első ver-
zió” kitételek pontosan mire vonatkoznak. Elképzelhetőnek tartom, hogy Mol-
nár az öt nap alatt lejegyzett, de jelentősen kibővített és javított másolat
elkészülte után rögtön belekezdett a szöveg tisztázásába, amelynek a követ-
kező alfejezetben bemutatandó 3. variáns lett az eredménye. Fontos különbség
az 1. és a 2. variáns között, hogy utóbbiban a főszöveg zárlatában is szerepel
a keletkezési időtartam jelölése, ahogy a majdani végleges változatban is (de
eltérő dátumokkal): „És így végződik ez a fejezete önéletrajzomnak, amelyet
1947 októberében kezdtem írni, és – megszakításokkal – 1948 [a hónap és a
nap kisatírozva] írtam”.

A „Threnody” munkacímet már elhagyó, de a „One Chapter of Autobi-
ography” alcímet megtartó 2. variáns 10 helyett már 11 fejezetből áll, illetve
kiegészül az előszóval (itt még „Ajánlás/Dedication” kettős cím alatt), amely
a végleges változat elején is szerepelni fog. A szöveg írásképe nem sokkal
rendezettebb az előző változaténál, viszont még több fordítási javaslatot tar-
talmaz, amelyek immár a főszövegben, zárójelek között olvashatóak. Egy
példa a második fejezet elejéről, Wanda pajzsmirigyproblémáinak említése
kapcsán: „Most, ha visszagondolok ezekre a szemekre, az a nem-tudományos
(un-scientific) gondolat erőszakolja rám magát (haunts, obsesses me), hogy
nem pajzsmirigy-zavar, hanem az ő tiszta lelkének a fénye csillogott ilyen
feltűnően a szemekben.” A végleges angol fordításban: „Thinking back now,
I am obsessed by the unscientific notion that it was not thyroid disturbances
but the light of her pure soul coming through from another world that
gleamed so strikingly in those eyes.”¹⁹

Az eddig ismertetett két variáns között számtalan szövegszerű eltérés
található, ezek részletes vizsgálata, mint említettem, komoly szövegkritikai
apparátust igényelne. Személyes benyomásom szerint a regény fejlődési

folyamatának nyomon követése olyan érzést kelt, mintha az író a szöveg megmunkálásánál, stilizálásánál fontosabbnak tartotta volna az újabb és újabb történet- és emlékfoszlányok sorolását. Művére, voltaképpen érthető módon, mintha nem esztétikai produktumként tekintene, hanem (mai fogalommal élve) a traumafeldolgozás eszközeként. A szöveg nyelvi állapota így mellékesnek nevezhető az elmondani kívánt történetek, emlékek, anekdoták (a szerző által vélt) jelentőségéhez képest. Ennek viszont erősen ellentmond az a feltűnő célorientáltság, amely a személyes trauma kibeszélésének végpontjaként egy angolra fordított, kereskedelmi forgalomba kerülő regény elkészültét vetíti előre.

Új Forrás 2024/3 – Reichert Gábor: Egy nyelv nélküli regény?
Molnár Ferenc *Companion in Exile* című műve a kéziratváltozatok tükrében

3. variáns (1948. február [?] – 1948. április)

Az előző kettőnél sokkal rendezettebb írásképet mutató, olvashatóbb és jobban követhető – de továbbra is számos áthúzást, betoldást és egyéb javítást tartalmazó – 3. variánsnak már csak az utolsó oldalán, a főszöveg részeként olvasható a kézirat lezárására utaló dátummegjelölés: „És így végződik ez az önéletrajz-fejezet, amelyet 1947 októberében kezdtem írni, és – megszakításokkal – 1948 áprilisáig írtam.” Ahogy a dolgozat elején idéztem, a végleges változatnak ugyanezen a helyén 1947 ősze és 1948 ősze közötti időtartam szerepel, tehát valószínűsíthető, hogy a szöveg bővítése még hónapokon át tartott, mielőtt elkészült volna Mussey fordításának az első kézírata.

Az ugyancsak autográf, 133 oldalas – és immár a végleges beosztását elnyerve 13 fejezetből álló – kézirat egységesnek ható külleme a láthatóan nagy odafigyeléssel, ugyanazzal a sötétkék tintával, széles margót hagyva végigírt oldalaknak köszönhető. Az írásképet alapján feltételezem, hogy Molnár az előző változatok tisztázatának (is) szánta ezt a variánst, amelyen a lejegyzés befejezése után további módosításokat hajtott végre.

Ha az angol fordítás valóban a Györgyey Klára által leírt módon zajlott, elképzelhető, hogy Molnár ezt a variánst használta akkor, amikor Barrows Mussey-nak (magyarból a kézirat alapján fejből németre vagy rögtön angolra fordítva) „tollba mondta” a regényt. Ezt a lehetőséget az a tény is megerősíti, hogy ez a variáns a korábbiaknál is több angol fordítási javaslatot, vagy akár a magyar kéziratba beleszórt angol szövegrészt tartalmaz. Példaként a „Dedication” cím alatt olvasható előszót – tehát hangsúlyos helyet, a „tisztázat” legelső oldalát – említem:

„Ezt a könyvet titokban, egy kis hotelszobába bezárkózva írom, éjjelente és a hajnal első óráiban. Amíg írom, el akarok bujva lenni ennek a vajúdó,

haragos (pregnancy-pained, wrathful) világnak egyre hallhatóbb (audible) zűrzavara (confusion? turmoil?) elől. A fülem, szemem, agyvelőm mostanában már túl-érzékeny kezdett lenni ennek a chaotic (messy?) világnak a leg-távolabbi és legkisebb nesze (the least noise? the least bit of a noise? 72 the slightest noise?) iránt is. [...]

Ez a könyv valóban az, aminek a címlap nevezi: néhány fejezete önéletrajzomnak. Lehet, hogy olyan ijesztően őszinte és olyan túlságosan részletező, down to a minutiae, which may well be said to border boredom (dullness? tedium? tediousness? dullness? [sic!]) for others, hogy egyike lesz életem számos (numerous) mistake-jeinek.”

Látható, hogy míg az idézet első felében az előző variánsokban is előforduló, egy-egy kifejezés vagy fordulat angol megfelelőjét kereső zárójeles fordítás-javaslatok dominálnak, addig a következő bekezdés második mondata ennél tovább megy: magyarul kezdődik, angolul folytatódik, majd magyarra visszaváltva zárul, egy – a kézirat más részeire is jellemző – furcsa megoldással, a mistake (‘hiba’) angol szó magyarul todalékolt alakjával („mistake-jeinek”). Az ilyen és ehhez hasonló – a 3. variánsban sűrűn előforduló – szöveghelyek alapján csábító lehet, hogy a nyelvkeverés vagy a nyelvvesztés szociolingvisztikai fogalmai mentén jellemezzük Molnár nyelvhasználatát. Ha azonban számításba vesszük, hogy ez a kéziratváltozat (feltételezhetően) meghatározott funkcióval, az angol fordítást megalapozó, saját használatra készített vázlatnak tekinthető, érdemes óvatosabbnak lennünk az efféle következtetésekkel – még akkor is, ha, mint később látni fogjuk, műve írása közben olykor maga Molnár is kétségbe vonta a saját nyelvi kompetenciáit.

Az imént idézett szakasz az alábbi formát kapta a végleges változatban:

„I write this book in secret, locked away in a small hotel room at night and in the early hours of dawn in New York. While I write it I want to be hidden from the ever more audible turmoil of a wrathful world in travail. My eye and ear have grown for the moment too sensitive to the remotest events of this turbulent world. [...]

This book is in fact what I call it on the title page: notes for an autobiography. It may well be so alarmingly frank, so excessively detailed – down to trifles that for others will verge on sheer boredom – that it will prove one of the numerous mistakes in my life.”²⁰

Mivel a kéziratban szereplő Molnár-féle fordítási javaslatok csak kisebb részben egyeznek a végleges angol szöveggel – és ez a további oldalakra is jellemző –, valószínűnek tűnik, hogy a bonyolultabb mondatokat és kifejezéseket Molnár angol és/vagy német közvetítésének segítségével Barrows Mussey stilizálta,

ami felveti a kérdést: megállapítható-e egyáltalán, hogy ki (vagy kik) írta (vagy írták) a *Companion in Exile* című, angol nyelvű regény szövegét? Az NYPL-ben Mussey fordításának 1948-ra datált kéziratos, valamint 1949-es dátumon katalogizált gépiratos változata is megtalálható, ezek szakértői vizsgálata további információkat nyújthatna az angol változat létrejöttéről. 73

A *Companion in Exile* keletkezéstörténete azonban nem ér itt véget – erről egyebek mellett a 2023 májusában a PIM-be került kézirategyüttes társul.

A „hazatért” jegyzetek (1949)

A Barrows Mussey hagyatékából előkerült, Molnár kézírásával lejegyzett anyag keletkezési idejére a lapok némelyikén feltüntetett 1949-es évszám alapján következtethetünk, illetve abból a tényből, hogy a New York-i Gaer Associates által kiadott angol fordítás az 1950-es év legelején jött ki a nyomdából – tehát a kiadásra szánt angol kéziratnak legkésőbb 1949 végéig be kellett érkeznie a kiadóba. Megjegyzendő, hogy a PIM-be került iratok egy része (feltehetően indigóval készült) másolatban az NYPL-ben is megtalálható: Molnár valószínűleg egy-egy saját példányt is megtartott a Mussey-nak átadott újabb fejezet-részekből.

Természetesen ezeknek a kéziratoknak a részletes elemzése is önálló tanulmányt igényelne. Az alábbiakban csak a legalapvetőbb filológiai összefüggések feltárására szorítkozom, amivel reményeim szerint megválaszolhatom a kérdést: tulajdonképpen mit tartalmaznak azok a kéziratok, amelyek 2023 májusában „hazatértek” a Petőfi Irodalmi Múzeumba?

A lapokon olvasható szövegek nagyjából német, kisebb részben angol nyelvűek, illetve időnként a fent idézett angol–magyar keverékszövegekhez hasonló, ezúttal angol–német részek is előfordulnak. A kéziratoldalak „szerkezeti felépítése” a legtöbb esetben megegyezik: a lap felső negyedében Molnár által írt, Mussey-nak szóló angol nyelvű instrukciók találhatóak, a rendszerint vízszintes vonallal leválasztott alsó részben (illetve, amennyiben hosszabb szövegrészről van szó, a további oldalakon) pedig a regényhez írt, főként német nyelvű hozzászólások olvashatóak, szintén Molnár kézírásával. Egy példa erre a módszerre, egyszersmind az angol–német keveréknyelvre: a „Chapter VIII. Page 110.” fejléccel ellátott lap felső, vonal feletti részében a következő utasítás szerepel: „Insert after the story, ending: »... handsomest boy we have ever seen.«” Majd a vonal alatti rész így kezdődik:

„»Der elderly waiter im Hotel Danieli, der M. jeden Morgen sein Frühstückskaffee in seiner Zimmer bringt, ist sein italienischer Sprachlehrer. Oft bleibt er bei M. eine Halbe Stunde, um ihn italienische colloquialisms beizubringen. [...]«”

74

A fenti szövegrész – természetesen angolra fordítva – megtalálható az 1950-es végleges változat jelzett helyén, tehát a „»...handsomest boy we have ever seen.” végződésű mondat után:

„»The elderly Venetian waiter who brings M’s morning coffee to his room at the Hotel Danieli is his Italian language teacher. He often stays half an hour with M, teaching him Italian colloquialisms. [...]«”.²¹

Viszont semelyik korábbi, magyar nyelvű variánsban nincs ehhez hasonló szakasz. Ugyanez mondható el a PIM-be került anyag összes többi – az imént bemutatotthoz hasonlóan felépülő – oldaláról, ami egyértelművé teszi, hogy ezek a szövegrészek Barrows Mussey kéziratos fordításának elkészülte után keletkeztek, és Molnárnak a regény bizonyos fejezeteihez írt kiegészítéseit tartalmazzák. További érdekesség, hogy a fejlécekben két különböző, minden bizonnyal Mussey-től származó kéziratra utalnak a feltüntetett oldalszámok: az egyiket Molnár „Yellow script”-ként, a másikat „Rialto script”-ként vagy „New script”-ként nevezi meg. Valószínű tehát, hogy a magyar variánsokhoz hasonlóan az angol fordítás szövege is egyszerre több, egymással nem teljesen azonos változatban létezett, amíg a végső változat nyomdába nem került.

Az író és a fordító munkamódszere ekkorra megváltozott. Míg a kéziratos fordítás elkészítését személyes jelenlétben alapuló műhelymunka előzte meg, addig a későbbi szakasz írásbeli kommunikáció útján zajlott. Erre a legszemléletesebb példát egy szintén a 8. fejezethez írt kiegészítés adja. A kéziratoldal egy újabb (angol–német makarónnyelven) írt metareflexív beékelést tartalmaz:

„Gleich, als ich diese Chapters zu schreiben begann, habe ich einen Satz gehabt, von dem ich fühlte, dass ich ihn diesem Buch irgendwo unterbringen muss, womöglich im Vorwort. (Preface). Der Satz reads as follows:

»Selbstverständlich (of course), wie alle menschliche Wesen (human beings) hatte auch Wanda ihre Fehler. Ich habe diese entweder nicht einmal (not even) bemerkt (notice), oder ich habe sie eiligst (hurriedly) vergessen. [...]«”

A kéziratlapnak ehhez a részéhez Molnár egy kisebb lapot tűzött gemkapocscsal (!), rajta a következő, a fordítót megszólító üzenettel:

„Dear Mr. Mussey:

Ich schreibe nicht »rasch« oder »schnell« vergessen, sondern »eiligst« (hurriedly). Damit will ich ausdrücken, dass ich diese Fehler absichtlich vergessen habe, nicht wegen schlechten Gedächtnis.“

75

Meglepő az aprólékosságnak ez a foka a szerzőtől. Mint láthattuk, Molnár számtalan esetben konkrét fordítási javaslatot ad egy-egy mondatához, de máshol nem fordul elő a regény általam ismert kéziratváltozataiban, hogy egyetlen szövegváltoztatás miatt „címezett” üzenetet írjon Barrows Mussey-nak. A fordító egyébként ezúttal is más kifejezést választott, mint amit az író javasolt:

„The moment I began to write these chapters, I thought of a sentence that I felt I must bring into this book some where, if possible in the preface. The sentence reads as follows:

»Naturally, like any human being, Wanda had her faults. Either I did not even notice them, or I hastily forgot them. [...]«²²

Többféle – például Wanda alakjának műbeli reprezentációjával, vagy akár kettejük kapcsolatának feltűnő idealizálásával kapcsolatos – oka lehet annak, hogy Molnár miért tartotta ennyire fontosnak ezt a szöveghelyet. Filológiai szempontból viszont a fenti példa világosan bizonyítja, hogy a PIM-be került kéziratanyag a *Companion in Exile* szokatlan keletkezési folyamatának egy köztes – az első fordításváltozat(ok) elkészülte utáni további bővítés – fázisában jött létre.

Megjegyzendő, hogy a betoldások nagy része a regény 8. fejezetéhez készült, amely – legalábbis az írói fikció szerint – elejétől a végéig Wanda naplójából származó részleteket tartalmaz, és amelyek az író és „útitársa” közös élményeit örökítik meg. A 8. fejezet a végleges regényszövegnek csaknem a felét teszi ki, de az 1. és 2. kéziratvariánsban még egy sor sem található meg belőle. A 3. variánsban jelennek meg először Wanda naplójegyzetei – mintegy 30 lapnyi, vagyis a teljes 3. variánsnak kevesebb mint a negyedét kitevő terjedelemben –, a szöveg 1949-es, jelentős kibővülése tehát leginkább ezt a részt érintette. A kéziratok között egyébként nem találtam nyomát Bartha Wanda naplóinak, a 8. fejezetben szereplő bejegyzések Molnár kézírásával olvashatóak a 3. variánsban és a közelmúltban a PIM-be került kéziratlapokon is. Ez jelentheti azt, hogy valójában fiktív naplójegyzetekről van szó, de persze nem elképzelhetetlen, hogy Molnár valóban használta Wanda naplóját az írás során – bár ezek létezésére egyelőre nem találtam bizonyítékot.

A publikált fordítások (1950. január – 1950. április – 1953 – 1958)

A New York-ban, a Gaer Associates gondozásában megjelent regény 1950. januári megjelenésére közvetett módon, Wanda szintén emigrációban élő unokahúgának 1950. február 4-én keltezett leveléből következethetünk, amelyben megköszöni és lelkesen dicséri Molnárnak az elküldött kötetet.²³ A New York-i magyar diaszpóra számára eseményértékű publikációról Az Ember című emigráns hetilap 1950. március 4-én számolt be először: az újság alapító főszerkesztője, a *Companion in Exile* néhány bekezdésében fel is bukkanó Göndör Ferenc méltatta és ajánlotta az amerikai magyar közösség figyelmébe az író munkáját.²⁴ De ami ennél is fontosabb: Az Ember az április 1-i számától kezdve három héten át közölt magyar nyelvű szemelvényeket a műből, *Társam a számkivetésben* cím alatt.

A közlések egyike sem tünteti fel, hogy fordításról lenne szó, tehát adná magát a feltételezés, hogy Molnár a vele jó viszonyt ápoló Göndör Ferenc rendelkezésére bocsátotta az addigra megjelent regény valamelyik magyar nyelvű kéziratát, amelyből a hetilap – mintegy promóciós célzattal – részleteket mutatott be. A kéziratokkal összevetve azonban egyértelmű, hogy Az Emberben közölt magyar szövegrészeket nem Molnár fogalmazta, hanem a megjelent angol fordítás alapján ültette magyarra egy meg nem nevezett fordító. Az állítás bizonyítására az április 1-i közlés egyik bekezdését említem, amely a publikált regény 2. fejezetében szerepel. Először Az Emberben olvasható magyar szövegből idézek:

„Mi megmenekültünk attól hogy megkínózzanak és megöljenek Budapesten vagy valami koncentrációs táborban, mint annyi rokonunkkal meg barátunkkal történt, mert mi világgá szöktünk. De ez csak néhány év haladékot adott nekünk. A végzet elkerülhetetlen csapása utolérte Wandát és lesujtott rá 1945-ben, amikor megtudta, hogy fivéré, akit ezen a világon a legjobban szeretett, megölték: énám lesujtott 1947-ben, mikor Wanda meghalt. [...]”²⁵

Ugyanez a rész a publikált angol változatban:

„We escaped being tortured and murdered – in Budapest or a concentration camp, like so many of our relatives and friends – by fleeing abroad; but this merely prolonged our lives a few years. The inevitable and final blow of fate fell upon Wanda in 1945, when she learned that her brother, whom she had loved most of anyone in this world, had been murdered the blow fell upon me in 1947, when she died. [...]”²⁶

A New York-i hagyatékrészben lévő magyar kéziratvariánsok egyike sem tartalmazza ezt a bekezdést, tehát Az Emberben közölt szöveg biztosan nem ezeken alapszik. A Barrows Mussey-nak küldött 1949-es jegyzetek között azonban megtalálható a keresett bekezdés – német nyelven:

77

„Davor, dass man auch uns martert (torture) und mordet – in Budapest oder in einem Konzentrationslager, wie so viele unserer Verwandten und Freunde – davor haben wir uns dadurch gerettet, dass wir ins Ausland flüchteten. Aber dadurch, haben wir nur unser Leben um einige Jahre verlängert. Der unvermeidliche, entscheidende Schicksalschlag traf Wanda 1945, als sie erfuhr, dass ihr Bruder, den sie auf dieser Welt am meisten geliebt hatte, ermordet worden war, – mich traf der grosse Schicksalschlag 1947, als sie starb. [...]”

Ahogy az előző alfejezetben említettem, Molnár 1949-es kiegészítései már nem a magyar kéziratváltozatokhoz készültek, hanem kifejezetten Barrows Mussey-nak szánta őket, aki a németül írt betoldásokat az angol fordítás kéziratába illesztette. Ez alapján tehát biztosra vehető, hogy Az Emberben közölt regényrészletek – mivel bizonyos szakaszai nem is rendelkeznek magyar eredetivel – a publikált kötet alapján készített fordítások.

Molnár Ferenc 1952. április 1-i halála után egy évvel, 1953-ban jelent meg a regény német kiadása *Gefährtin im Exil* címmel, Werner von Grünau fordításában – a kötet impresszumában a kiadó feltünteti, hogy a német változat az amerikai alapszik.²⁷ Hasonlóan járt el a Táncsics Könyvkiadó is Stella Adorján magyar fordításának 1958-as megjelenésekor, amelynek a címnegyede meg is toldja a kiadástörténet ismertetését: „Molnár Ferenc utolsó művének eredeti kéziratát nem sikerült New Yorkban megtalálni. De a Molnár-életmű teljessége és a könyv önéletrajzi irodalomtörténeti adatainak közzéadását olyan szempont, amely – úgy véljük – megengedhetővé teszi a kiadó számára, hogy egy magyar író könyvét szokatlan módon, fordításban tegye közzé. Az eredeti mű »Companion in Exile« címmel 1950-ben jelent meg New Yorkban a Gaer Associated [sic!] kiadásában és Barrows Mussey-t tünteti fel angol fordítóként.”²⁸ Stella Adorján fordítása 1958 óta egy újrakiadást ért meg, a könyvet a Pallas Stúdió adta ki 1999-ben.

Három nyelv vagy egy sem?

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy Molnár Ferenc utolsó regényének autentikus szövegét gyakorlatilag lehetetlen megállapítani. Mivel a szerző már

a megírás legelső fázisától kezdve az angol megjelenést tartotta szem előtt, a tanulmányban bemutatott kéziratvariánsok véleményem szerint inkább csak vázlatoknak, a Barrows Mussey-val közösen végzett fordítói munka segédanyagának tekinthetők. Azt is láthattuk, hogy Mussey végleges fordítása – főként stiláris szinten – lényegi pontokon tér el Molnár javaslataitól, az angol szöveget pedig nem az író, hanem a fordító véglegesítette. Így tehát ha valaki egy újabb és jobb színvonalú népszerű magyar kiadást szeretne készíteni a *Companion in Exile*-ből, nem tehetne mást, mint hogy újrafordítja az 1950-es angol szöveget. A New Yorkban és most már részben Budapesten fellelhető magyar, angol és német nyelvű kéziratvariánsok összerendezése csak egy „virtuális” kéziratot tehetne ki, amelyen nemhogy az ultima manus elvét nem lehetne érvényesíteni, de egynyelvű teljes kéziratot sem lehetne létrehozni bizonyos szövegrészek lefordítása nélkül. Irodalomtörténeti szempontból viszont éppen emiatt unikális a *Companion in Exile* keletkezése, amelyről még részletesebb képet adhatna egy minden fellelhető kéziratvariánst egyidejűleg láttató online szinoptikus kritikai kiadás.

Molnár Ferenc anyanyelvi szinten tudott németül, és angolul is kiválóan megtanult a külföldön töltött évtizedek során – ahhoz azonban nem érezte elégségesnek az idegennyelvtudását, hogy ne magyarul jegyezze le utolsó regénye nyersváltozatait. A Petőfi Irodalmi Múzeumba került oldalak egy-egy széljegyzete fájdalmas betekintést nyújt abba a „nyelv nélküli” állapotba, amelyről Molnár már *Egy itteni betegségről, amelynek neve: emigráció* című írásában is értekezett.²⁹ A dolgozat zárásaként két példát említek ezzel kapcsolatban.

A „Chapter IX Page 166.” fejléccel ellátott lap felső harmadában angol–német makaróninyelven írt instrukció olvasható:

„Insert (no paragraph) after the words: »... to force itself into such an attitude« – die folgende Zeilen, wo ich Ihrem Text worte hineinschrieb, die ich aus meinem Gesichtspunkt für wichtig halte.”

A következőkben Mussey első fordításának egy részlete szerepel Molnár kézírásával lejegyezve, amelybe az író összesen ötsornyi kiegészítést ékel angolul, a betoldásokat piros aláhúzással jelölve. A végleges változatban már megtalálhatóak Molnárnak ezek a betoldásai – persze Mussey még ezt a néhány sort is kiigazította. Mégsem ez itt a legérdekesebb, hanem Molnár újabb megjegyzése a lap alján:

„Die neue Zutaten sind rot unterstrichen.
Excuse my English”

Közismert, hogy Molnár nem becsülte túl sokra a saját angoltudását, mégis meglepő, hogy mindössze néhány sornyi betoldásért elnézést kér a fordítójától. Ennél is megdöbbentőbb a „Chapter XI. Page 205.” fejléccel ellátott oldal német szövegének bal oldali margójára, zöld ceruzával írt sor:

79

„Excuse my very bad German!”

A *Companion in Exile* kéziratváltozatai nemcsak Molnár Ferenc „útítársának” elvesztéséről, hanem nyelvi biztonságának a megszűntéről is tudósítanak – egy emigrációban élő írótnál nagyobb csapás aligha érhet.

Új Forrás 2024/3 – Reichert Gábor: Egy nyelv nélküli regény?
Molnár Ferenc *Companion in Exile* című műve a kéziratváltozatok tükrében

¹ A tanulmányban említett kéziratokról készített felvételek megtekinthetők az Új Forrás Online-on olvasható változatban: <https://ujforras.hu/reichert-gabor-egy-nyelv-nelkuli-regeny-molnar-ferenc-companion-in-exile-2024-01-15/>

² Ferenc MOLNÁR, *Companion in Exile: Notes for an Autobiography*, transl. Barrows MUSSEY, New York, Gaer Associates, 1950. (A továbbiakban: CiE)

³ MOLNÁR Ferenc, *Útítárs a száműzetésben: Jegyzetek egy önéletrajzhoz*, ford. STELLA Adorján, bev. KÁRPÁTI Aurél, Bp., Táncsics, 1958. (A továbbiakban: ÚSz)

⁴ SCHEIBNER Tamás, *Az érzelmesség társadalmi igazolása: Emigráció és vészidőszak Molnár Ferenc Útítárs a száműzetésben című művében* = „Ha gitt van, akkor...”: *Tanulmányok Molnár Ferenc műveiről*, szerk. BENGI László, IMRE Zoltán, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2022 (MIT-konferenciák, 8), 217–231.; illetve REICHERT Gábor, *Bartha Wanda mint Molnár-szereplő: Útítárs a száműzetésben* = „Ha gitt van, akkor...”, i. m., 233–243. A témához kapcsolódóan lásd még Széchenyi Ágnes egy régebbi tanulmányát: Ágnes SZÉCHENYI, *Exile in the Hotel Plaza: The Twilight Years of Ferenc Molnár (1940–1952)*, *Hungarian Studies*, 2009/1, 77–105.

⁵ SZEKERES Dóra, *Molnár Ferenc megtalált kéziratai új megvilágításba helyezik az életművet – Interjú Kádár Judit kutatóval*, *Litera*, 2023. augusztus 9., <https://litera.hu/magazin/interju/kadar-judit-interju.html> (Hozzáférés: 2024. január 3.)

⁶ *Hazatért Molnár Ferenc emigrációs visszaemlékezésének kézírata*, PIM.hu, <https://pim.hu/hirek/hazatert-molnar-ferenc-emigracios-visszaemlekezésének-kezirata> (Hozzáférés: 2024. január 3.)

⁷ GYÖRGYEV Klára, *Molnár Ferenc*, ford. SZABÓ T. Anna, Bp., Magvető, 2001, 232.

⁸ REICHERT, i. m., 235–240.

⁹ Report of Death by Henry Weinberg, Office of the Chief Medical Examiner of the City of New York, Case Number 5398, 29th August 1947. Köszönettel tartozom Kosztolánczy Tibornak és Nagy Gábornak, akiknek a segítségével hozzájutottam a dokumentumhoz.

¹⁰ CiE, 9–10. // „Ez a könyv valóban nem egyéb, mint aminek a címlapon nevezem: jegyzetek egy önéletrajzhoz. Olyan riasztóan őszintének tartom, olyan szertelenül aprólékosnak, hogy részleteiben talán sűrölja az unalom határát – ami csak azt bizonyítja, hogy ez az írás is egyike azoknak a tévedéseknek, amelyeket az életben elkövettem. Valóra váltása egy olyan ötletnek, amelyet mindig visszatetszőnek tartottam, de amely most meglepetésszerűen sürgős feladattá, sőt lelki kényszerrel vált: kitergetni a magánéletemet.” ÚSz, 45.

¹¹ CiE, 363. // „És így végződnek önéletrajzi jegyzeteim fejezetei, amelyeket 1947 őszén kezdtem írni, és megszakításokkal 1948 lombhullásig írtam.” ÚSz, 356.

¹² CiE, 10. // „[...] ma még (1948 tavaszán) – legalábbis azt hiszem – tökéletesen birtokában vagyok szellemi képességeimnek, mégis 1947. augusztus 28. óta idegállapotom fokozatos hanyatlását vélem észlelni.” ÚSz, 46.

¹³ CiE, 85. // „Ma, amikor ezeket a sorokat írom – 1947. november 22-én – újra irigylem [ti. egy a szövegben meg nem nevezett magyar operettszerzőt], vagy talán még mindig irigylem...” ÚSz, 111.

¹⁴ CiE, 268. // „Azon a napon, amikor újra átnéztem ezeket a sorokat, 1948. április elsején, megtudtam a New York Postból, hogy nemcsak hozzám hasonló emberek vannak, hanem még olyanok is, akik elképzelhetőnek tartják, hogy a színházi világban valaki egyáltalán nem törődjék a rek-lámmal.” ÚSz, 268.

80

¹⁵ CiE, 342. // „Ma – tíz nappal később (1948. január 25-én) –, újra elolvastam a megmaradt oldalakat.” ÚSz, 337.

¹⁶ A kéziratok jelenlegi lelőhelye: The New York Public Library, Billy Rose Theatre Division, Ferenc Molnár Papers, b. 16–19. Online katalógus: <https://archives.nypl.org/the/21724#c330669>

¹⁷ CiE, 13. // „Vanda meghalt – életem fénye kialudt – 1947. augusztus 27-én vagy 28-án New Yorkban.” ÚSz, 49.

¹⁸ CiE, 17. // „Középmagas volt, karcsú, törékeny termetű. Határozottan lányos benyomást keltett nemcsak bennem, másokban is.” ÚSz, 52.

¹⁹ CiE, 18. // „Visszapillantva erre a jelenségre, csaknem rögeszmémé vált az a tudományellenes elképzelés, hogy a csodálatos csillogást nem a pajzsmirigy-zavarok okozták, hanem a tiszta léleknek egy másik világról érkező fénye sugárzott ilyen megejtően a szemében.” ÚSz, 53.

²⁰ CiE, 9. // „Titokban írtam ezt a könyvet, bezárkózva kicsiny hotelszobámba, éjjel és a kora hajnali órákban, New York városában. Írás közben el akartam rejtőzni a haragosan vajúdó világnak egyre hangosabb zsvajva elől. Túlságosan érzékeny lett a fülem és a szemem ezekben az időkben ennek a nyugtalan földnek legtávolabbi eseményeire is. [...] / Ez a könyv valóban nem egyéb, mint aminek a címlapon nevezem: jegyzetek egy önéletrajzhoz. Olyan riasztóan őszintének tartom, olyan szer-telenül aprólékosnak, hogy részleteiben talán súrolja az unalom határát – ami csak azt bizonyítja, hogy ez az írás is egyike azoknak a tévedéseknek, amelyeket az életben elkövettem.” ÚSz, 45.

²¹ CiE, 140. // „Az idős velencei pincér, aki M. szobájában, a Danieli-szállóban felszolgálja a reggelit, egyúttal olasz nyelvtanítója is. Néha félóráig is ottmarad M.-nál, és az olasz társalgásra oktatja.” ÚSz, 158.

²² CiE, 251. // „Amikor írni kezdtem ezeket a fejezeteket, eszembe jutott valami, amiről éreztem, hogy valahol el kell helyeznem ebben a könyvben, lehetőleg az előszóban. Ez így hangzik: / »Természetesen, mint minden emberi lénynek, Vandának is voltak hibái. Vagy egyáltalán nem jegyeztem fel őket, vagy gyorsan elfelejtettem.«” ÚSz, 254.

²³ Rékai Jánosné – Molnár Ferencnek, Párizs, 1950. február 4. = PIM Kézirattár, Molnár Ferenc-hagyaték, V. 4326/87/2.

²⁴ GÖNDÖR Ferenc, *Molnár Ferenc új könyve: "Companion in Exile"*, Az Ember, 1950. március 4., 1–2.

²⁵ MOLNÁR Ferenc, *Társam a számkivetésben: Jegyzetek egy önéletrajzhoz*, Az Ember, 1950. április 1., 2.

²⁶ CiE, 20. // „Azáltal, hogy külföldre szöktünk, megmenekültünk a kínzásoktól és a haláltól Budapesten vagy koncentrációs táborban, ellentétben oly sok barátunkkal és rokonunkkal. De ez csupán néhány esztendőre hosszabbította meg életünket. Az elkerülhetetlen és végzetes csapás akkor érte Vandát, amikor 1945-ben hírt kapott imádott fivére pusztulásáról; énám akkor sújtott le, amikor 1947-ben Vanda meghalt. [...]” ÚSz, 54.

²⁷ Franz MOLNÁR, *Gefährtin im Exil: Aufzeichnungen für eine Autobiographie*, ford. Werner von GRÜNAU, Bad Wörishofen, Kindler und Schiermeier, 1953.

²⁸ ÚSz, 4.

²⁹ MOLNÁR Ferenc, *Egy itteni betegségről, amelynek neve: emigráció* = M. F., *Szülőfalum, Pest, Bp., Szép-irodalmi, 1962, 584–585.*

